

Οικονομία και δημοσιονομικό σύστημα (1204-1797)*

Η δημιουργία της πολιτικής και εμπορικής κυριαρχίας

Οταν τις πρώτες ημέρες του Οκτωβρίου του 1202 ο Βενετοί απέπλευσαν προς την Ανατολή με τα σκάφη τους, γεμάτα σταυροφόρους, ζώα, αποσκευές και όπλα, είναι πιθανόν ότι δεν φαντάζονταν πως άρχιζαν μία μεγαλειώδη επιχείρηση που θα είχε σαν αποτέλεσμα να κυβερνήσει η πόλη τους τα «τρία όγδοα» της περιοχής που θα ονομαζόταν λατινική αυτοκρατορία της Ανατολής. Εκείνη την εποχή, η Βενετία είχε ήδη αναλάβει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη διεξαγωγή του εμπορίου μεταξύ της Δύσης, που μόλις είχε αρχίσει να ζει μία οικονομική και κοινωνική αναγέννηση, και της Ανατολής, κατά πολύ ανώτερης όσον αφορά την πνευματική ζωή και τις οικονομικές δραστηριότητες. Αποτελούσε ένα σημείο διασταύρωσης όχι μόνο μεταξύ των διηπειρωτικών εμπορικών ρευμάτων, αλλά επίσης και ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Εδώ οι σταυροφόροι μπόρεσαν να εξασφαλίσουν αποτελεσματική μεταφορά, σε εξωφρενική όμως τιμή. Οι Βενετοί ζήτησαν να αποζημιωθούν, παρεκκλίνοντας το στρατό προς την επαναστατημένη Ζάρα και κατόπιν προς την Κωνσταντινούπολη. Τα γεγονότα είναι γνωστά: το 1204 η πόλη καταλήφθηκε, λεηλατήθηκε και ένα μεγάλο τμήμα των αυτοκρατορικών εδαφών κατέληξε κάτω από τον έλεγχο των σταυροφόρων. Οι περιοχές που απέκτησε η Βενετία αποτελούσαν επίσης και σημαντικά ερείσματα για τα πλοία που ταξίδευαν από την Αδριατική προς τις ανατολικές αγορές. Επιπλέον, ο έλεγχος που οι Βενετοί ασκούσαν στην Κωνσταντινούπολη επέτρεψε και την επέκταση προς τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και την ίδρυση μιας βενετικής αποικίας στην Τραπεζούντα. Η νέα κατάσταση επέτρεψε στους Βενετούς, και μαζί τους στους Γενουάτες τους μεγάλους αντιπάλους τους, να αναπτύξουν περιο-

---

* Μετάφραση Αμαλία Κολώνια.

δικές εμπορικές σχέσεις με την Περσία, την κεντρική Ασία και τις Ινδίες. Ο Μάρκο Πόλο που προχώρησε μέχρι την Κίνα, αντιπροσωπεύει την πιο γνωστή περίπτωση των εμπόρων που εγκατέλειπαν την πατρίδα τους για να πραγματοποιήσουν κουραστικά και μακράς διάρκειας εμπορικά ταξίδια μέχρι τις ακραίες παρυφές της ασιατικής ηπείρου.

Η τέταρτη Σταυροφορία επέτρεψε στους Βενετούς να ενδυναμώσουν με αποφασιστικό τρόπο τον έλεγχο σε μια σημαντική μερίδα των συναλλαγών της ανατολικής Μεσογείου: αλάτι, δημητριακά, κρασί, λάδι, ζάχαρη, δέρματα, ξυλεία, μέταλλα, σκλάβοι, ασήμι, υφάσματα και κυρίως τα μπαχαρικά ήταν τα κυριότερα προϊόντα που μετέφεραν τα σκάφη του αγίου Μάρκου που συνέδεαν τις ανατολικές με τις δυτικές αγορές.

Η ίδια η Βενετία, διεθνές πλέον εμπορικό κέντρο, γνώρισε κατά το 13ο έως τα μισά του 14ου αιώνα μία σημαντική ανάπτυξη, όχι μόνον όσον αφορά τη συγκέντρωση πλούτου αλλά και την αύξηση του πληθυσμού, του εμπορίου και των παραγωγικών δομών. Μολονότι δεν διαθέτουμε ποσοτικά στοιχεία, είναι πέρα από κάθε αμφιβολία το γεγονός ότι αυξήθηκαν τα μεγέθη των δραστηριοτήτων της πόλης. Με έναν πληθυσμό που τις παραμονές της μεγάλης πανώλης των μέσων 14ου αιώνα έφθανε στα περίπου 120.000 άτομα, η Βενετία ήταν ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Ευρώπης. Είναι πολύ πιθανό, επίσης, ότι ο στόλος της ήταν από τους πιο ισχυρούς της Ευρώπης. Ο ναύσταθμος, δηλαδή το κρατικό ναυπηγείο που προοδευτικά απέκτησε το μονοπώλιο κατασκευής των μεγάλων και μεσαίων ναυτικών μονάδων, επεκτάθηκε, κατακτώντας νέους χώρους και δεξαμενές. Ακόμη, αυξήθηκαν οι εισαγωγές πρώτων υλών, κυρίως εκείνων που προορίζονταν στις ναυπηγικές δραστηριότητες: ξυλεία, πίσσα και κάνναβη εισέρρεαν σε μεγάλες ποσότητες.

Περί τα μέσα του 13ου αιώνα η Γένοβα αναδείχτηκε ως η πιο επικίνδυνη αντίπαλος της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο. Η πόλη της Λιγουρίας προωθούσε τα συμφέροντά της μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα και ήταν αναπόφευκτη η σύγκρουση μεταξύ των δύο μεγάλων εμπορικών δυνάμεων της εποχής. Οι Γενουάτες ήταν εκείνοι που υποστήριξαν την ανάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από το Μιχαήλ Παλαιολόγο το 1261. Από τα μισά του 13ου έως τα τέλη του 14ου αιώνα Βενετοί και Γενουάτες έλαβαν μέρος σε τέσσερις πολέμους, με αλληπάλληλα γεγονότα, συγκρούσεις που στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζουν τον οξύ ανταγωνισμό στις μεσογειακές αγορές και την επιδίωξη των δύο αντιπάλων να υπερισχύσουν επί του άλλου οριστικά. Τεράστιες ποσότητες πόρων, χιλιάδες στρατιώτες και ναύτες, εκατοντάδες σκάφη ρίχτηκαν σε μία θανάσιμη μάχη. Το 1295 φαίνεται να κατορθώνει η Γένοβα να παρατάξει έναν επιβλητικό σε αριθμό στόλο

Οικονομία και δημοσιονομικό σύστημα (1204-1797)

165 σκαφών με πλήρωμα που ξεπερνά τους 40.000 άνδρες, ενώ τρία χρόνια αργότερα οι Βενετοί μπορούν να υπολογίζουν σε 96 γαλέρες και σε 15.000 ναύτες και στρατιώτες. Πρόκειται για αριθμούς που κανείς δεν μπόρεσε να πετύχει μέχρι το τέλος των μεσαιωνικών χρόνων. Σκληρές συγκρούσεις διεξήχθησαν στη θάλασσα και το 1379, στη διάρκεια του τέταρτου και τελευταίου βενετογενουατικού πολέμου, οι Γενουάτες έφτασαν μέχρι τη Κιότζα, απειλώντας και την ίδια τη Βενετία. Στο τέλος όμως η Βενετία κατόρθωσε να ανακτήσει τα χαμένα εδάφη και να παγιώσει τις θέσεις της στη μεσογειακή σκακιέρα.

Η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη της Βενετίας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα οφείλεται τόσο στις ικανότητες των εμπόρων και των ναυτικών της όσο και στην αποτελεσματική χρησιμοποίηση των στρατιωτικών και δημοσιονομικών πόρων. Πίσω από τις νησοπομπές των γαλερών που διέσχιζαν τη Μεσόγειο υπήρχαν στρατιώτες και ναυτικοί που επέτρεπαν την άσκηση -έστω και μη ολοκληρωτικού- ελέγχου των διαδρομών. Η αντιπαλότητα με τη Γένοβα υπαγορευόταν κυρίως από την ανάγκη προσδιορισμού του πλαισίου της αντίστοιχης εμπορικής επιρροής στην ανατολική Μεσόγειο. Η στρατιωτική δύναμη και η οικονομία ήταν συνεπώς στοιχεία που αλληλοστηρίζονταν σε μία εποχή που δεν ήταν πάντοτε εύκολο να διακριθεί η νόμιμη ή μη χρήση βίας. Την άνοιξη του 1302, παραδείγματος χάρι, δώδεκα γαλέρες απέπλευσαν έχοντας τόσο στρατιωτικούς όσο και εμπορικούς στόχους. Όταν έφτασαν στη Μονεμβασία, τέσσερις από αυτές κατευθύνθηκαν προς την Κύπρο και την Αρμενία, ενώ οι υπόλοιπες διεξήγαγαν στρατιωτικές επιχειρήσεις στο Αιγαίο. Στην επιστροφή τους, μία τουλάχιστον έπρεπε να φορτώσει εμπορεύματα και εμπόρους από την Ελλάδα. Η επιχείρηση είχε πολύ μεγάλη επιτυχία και ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάστηκε να ζητήσει ανακωχή. Δεν ήταν όμως πάντοτε τόσο απλό να εξευρεθεί ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να μετατραπεί μία οικονομική δύναμη σε στρατιωτική. Οι ιταλικές πόλεις-κράτη, και ιδιαίτερα η Βενετία, αποτελούν ένα εξαιρετο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο το εμπορευματικό κεφάλαιο μετατράπηκε σε ρευστό χρήμα για να υποστηρίξει τον πολιτικό και εμπορικό επεκτατισμό.

Δημοσιονομικό σύστημα και χρέος μεταξύ ανάπτυξης και κρίσης

Οι δημοσιονομικοί πόροι του βενετικού κράτους προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τους έμμεσους φόρους, δηλαδή τους δασμούς επί του διαμετακομιστικού εμπορίου, την κατανάλωση και τις οικονομικές δραστηριότητες γενικότερα. Το πραγματικά έσοδα από τα κυρίως δημόσια κτήματα (ενοίκια γαιών και ακινήτων, δικαιώματα από τη δραστηριότητα του νομισματοκοπείου ...) ήταν μάλλον χαμηλά. Σε περίοδο ειρήνης ο κανονικός

προϋπολογισμός μπορούσε να αντιμετωπίζει τα συνήθη έξοδα, όπως τους μισθούς των αξιωματικών και των στρατευμάτων που υπηρετούσαν στις υπερπόντιες κτήσεις, των στρατιωτών και των ναυτικών του στόλου, τις δαπάνες για τη συντήρηση του ναυπηγείου καθώς και την αποπληρωμή των επιτοκίων των δανείων. Η ειρήνη όμως ήταν μία κατάσταση που η Βενετία κατά τον ύστερο μεσαίωνα ζούσε μόνο κατά διαλείμματα. Όχι μόνο οι ανοικτές συγκρούσεις αλλά και οι επιχειρήσεις περιπολίας κατά των πειρατών, οι σύντομες αλλά βίαιες εκστρατείες κατά των παράκτιων κέντρων που εξηγείροντο, οι εντάσεις στα σύνορα με την αυτοκρατορία, η προστασία από τις επιδρομές και η ανάγκη περιφρούρησης των εμπορικών πλοίων συνέβαλλαν στη διατήρηση μιας σχεδόν συνεχούς κατάστασης συναγερμού και κινητοποίησης. Δεν είναι βεβαίως τυχαίο το γεγονός ότι η Βενετία υπήρξε η πρώτη ναυτική μεσογειακή δύναμη με ένα σταθερό στόλο που, ήδη από το 14ο αιώνα, εκτελούσε περιπολίες στην Αδριατική.

Οι μέθοδοι είσπραξης των δασμών ήταν κυρίως τρεις. Η πρώτη, και η πιο διαδεδομένη, προέβλεπε την ανάθεση της είσπραξης, μετά από δημοπρασία, σε έναν ή σε κοινοπραξία περισσότερων εργολάβων. Οι νικητές της δημοπρασίας αναλάμβαναν να πληρώσουν με δόσεις το προσφερόμενο ποσό. Τα πλεονεκτήματα αυτού του συστήματος ήταν αμοιβαία: το κράτος μπορούσε να υπολογίζει σε ένα έσοδο βέβαιο και προβλεπόμενο κατά γενικό κανόνα και επιπλέον απέφευγε τις δαπάνες πληροφόρησης και είσπραξης. Οι ενοικιαστές, από την πλευρά τους, ανέμεναν ικανά κέρδη στοχεύοντας σε ευμενή συγκυρία, δεδομένου ότι τα περιθώρια κέρδους εξαρτιόνταν από τη διαφορά μεταξύ των φόρων που εισέπρατταν πραγματικά και των χρημάτων που έπρεπε να αποδώσουν στο κράτος. Δεν θα πρέπει εξάλλου να λησμονούμε ότι η διαχείριση ενός δασμού προσέφερε μεγάλες δυνατότητες στους φοροεισπράκτορες να διατηρούν πελατειακές σχέσεις, όχι πάντοτε διαφανείς, με τους φορολογούμενους και τους κρατικούς αξιωματούχους. Βεβαίως ο φορολογούμενος έφερε το μεγαλύτερο βάρος του συστήματος. Η δεύτερη μέθοδος (επονομαζόμενη «υπέρ της Γαληνοτάτης») προέβλεπε την άμεση ανάμειξη του κρατικού μηχανισμού, που αναλάμβανε τον έλεγχο των εισπράξεων. Αυτό συνήθως συνέβαινε, όταν η δημοπρασία δεν είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα ή δεν υπήρχε συμμετοχή, εφόσον οι πιθανοί ενοικιαστές δεν θεωρούσαν συμφέρον να διακινδυνεύσουν τα κεφάλαιά τους. Ένα μικτό σύστημα αφορούσε το φόρο του κρασιού στη Βενετία, η είσπραξη του οποίου γινόταν εν μέρει μέσω ενοικιαστών και εν μέρει απευθείας από τις κρατικές αρχές. Η τρίτη διαδικασία ανέθετε την πλήρη ευθύνη για την είσπραξη σε εργατικές συντεχνίες, σε κοινότητες και σε τοπικούς οργανισμούς (όταν επρόκειτο για κοιλάδες ή δύσβατες συ-

νοριακές περιοχές). Όλοι αυτοί υποχρεώνονταν να πληρώσουν ένα ορισμένο ποσό, μετά από συμφωνία με την κυβέρνηση, και αναλάμβαναν να το εισπράξουν από τα μέλη τους, στην περίπτωση των συντεχνιών, ή από τους φορολογούμενους της περιοχής τους, στην περίπτωση των κοινοτήτων. Το σύστημα του «περιορισμού», όπως ονομαζόταν, εξασφάλιζε στο κράτος ένα βέβαιο εισόδημα και συγχρόνως άφηνε μεγάλα περιθώρια στα τοπικά σώματα. Το ποσόν που θα έπρεπε να καταβληθεί, εξάλλου, επειδή προσαρμοζόταν κατά άτακτα διαστήματα, διαβρωνόταν από τον πληθωρισμό. Όσον αφορά, αντίθετα, τις συντεχνίες, κατά κανόνα τα συμφωνημένα ποσά αναπροσαρμόζονταν με μεγαλύτερη συχνότητα. Όπως μπορεί εύκολα να φανταστεί κανείς, ακόμη και ο μηχανισμός του «περιορισμού» προσέφερε τεράστιες ευκαιρίες για τη δημιουργία πελατειακών σχέσεων μεταξύ των πρωταγωνιστών των τοπικών σωμάτων και των συντεχνιών.

Δεδομένου ότι η αύξηση ή η επιβολή νέων φόρων απαιτούσε χρόνο και κυρίως δεν ήταν ευμενώς αποδεκτές από τον πληθυσμό, ο πιο απλός τρόπος ήταν να ζητούνται χρήματα με τη μορφή δανείου από τους πιο ευκατάστατους πολίτες. Οι πρώτες σχετικές ειδήσεις ανάγονται στο 12ο αιώνα, όταν η κοινότητα (*comune*) παραχώρησε περιουσιακά στοιχεία ή εισοδήματα ως εγγύηση υπέρ προσώπων που είχαν δανείσει χρήματα. Έτσι, παραδείγματος χάρη, το 1164 η βενετική κυβέρνηση παραχωρούσε για 11 χρόνια ορισμένα εισοδήματα της αγοράς του Ριάλτο σε μία δωδεκάδα εύπορων πολιτών που είχαν δανείσει 1150 ασημένια μάρκα. Κάθε φορά που έπρεπε να αντιμετωπισθεί μια εξαιρετική ανάγκη, η κοινότητα (*comune*) κατέφευγε σε δάνεια, τα περισσότερα υποχρεωτικά, που έπαιρνε από όσους ήταν εγγεγραμμένοι στο *estimo*, δηλαδή στο κατάστιχο στο οποίο καταχωριζόταν το φορολογητέο εισόδημα όλων των κατοίκων της Βενετίας. Το σύστημα το διαχειριζόταν η *camera degli imprestiti*, δηλαδή το Δημόσιο Ταμείο δανείων, η υπηρεσία που εισέπραττε τα χρήματα και κατόπιν έπρεπε να πληρώσει τους τόκους στους δανειστές. Εάν παλαιότερα η κυβέρνηση είχε ζητήσει δάνεια σε εθελοντική βάση, για υποχρεωτικά δάνεια έχουμε μαρτυρίες ήδη από το 1171, όταν δημοσιεύτηκε η απόφαση σύναψης δανείου για τη χρηματοδότηση του στόλου που θα έπρεπε να επιτεθεί εναντίον του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού.

Η κυβέρνηση, ωστόσο, θεωρούσε το δανεισμό ως πρόσκαιρο τέχνασμα που επέτρεπε την αντιμετώπιση έκτακτων καταστάσεων το οποίο θα έπρεπε να εγκαταλείπεται μόλις το επέτρεπαν οι περιστάσεις. Τα δάνεια ήταν συνήθως μικροπρόθεσμα με υψηλά επιτόκια, και δεν δηλώνονταν πάντοτε για να αποφεύγεται ο έλεγχος όσον αφορά τους νόμους για την καταπολέμηση της τοκογλυφίας. Οι διαρκώς αυξανόμενες δαπάνες, που

δημιουργούσαν οι πόλεμοι, ανάγκασαν την πολιτεία να καταφεύγει όλο και συχνότερα στο δανεισμό, μέχρι του σημείου το μέτρο να καταστεί μία συνήθης πρακτική της δημοσιονομικής βενετικής πολιτικής. Από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα οι απαιτήσεις δανεισμού από τους πολίτες αυξήθηκαν σημαντικά. Οι πολίτες υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στα κρατικά ταμεία ένα ποσοστό της κατά εκτίμηση περιουσίας τους. Τα ποσά καταγράφονταν σε βιβλία που διαφύλασσαν οι αρχές και ειδικά φορολογικά έσοδα προοριζόνταν για την πληρωμή των τόκων. Τα χαρακτηριστικά αυτού του παγιωμένου συστήματος δανεισμού συνεπάγονταν την έκτακτη χρηματοδότηση μέσω υποχρεωτικών δανείων επισήμως αναπόδοτων, ένα επιτόκιο μάλλον χαμηλό, τη μεταβίβαση των πιστώσεων στους κληρονόμους, τη διαπραγματευτικότητα και τη χρήση ως μέσο αποπληρωμής, ένα ενιαίο ύψος του δανείου που διαχειριζόταν μία ειδική αρχή, όπως επίσης και φορολογικά έσοδα που προοριζόνταν αποκλειστικά για την πληρωμή των τόκων.

Έως τη δεκαετία του '70 του 14ου αιώνα το επίπεδο δανεισμού κυμαινόταν τόσο σε σχέση με τις στρατιωτικές υποχρεώσεις όσο και με τις ενέργειες επιστροφής μέρους των κεφαλαίων που είχαν συγκεντρωθεί μέσω του Δημοσίου Ταμείου δανείων. Ο τέταρτος πόλεμος κατά της Γένοβας (1378-1381) προκάλεσε την πρώτη σοβαρή δημοσιονομική κρίση του κράτους. Η πληρωμή των τόκων, που γινόταν τακτικά μέχρι τότε, διακόπηκε, οι απαιτήσεις υποχρεωτικών δανείων αυξήθηκαν και οι τιμές των τίτλων στην αγορά κατέρρευσαν. Η βαριά φορολογική πίεση έπληξε κυρίως τους πιο ανυπεράσπιστους πολίτες. Επειδή ακριβώς τα δάνεια ήταν απαιτητά από τους Βενετούς των οποίων οι περιουσίες είχαν εκτιμηθεί στα φορολογικά κατάστιχα, όσοι δεν είχαν καταγραφεί στα φορολογικά κατάστιχα φυσικά απέφευγαν την υποχρέωση του δανεισμού και συγχρόνως ήταν σε θέση να αγοράζουν στην αγορά τίτλους εξαιρετικά υποτιμημένους. Με αποτέλεσμα η κατάσταση που δημιουργήθηκε να ευνοεί τους κερδοσκόπους, οι οποίοι μπορούσαν να αγοράζουν σε χαμηλές τιμές τους τίτλους και ακολούθως να απαιτούν υψηλά επιτόκια. Η κρίση του τέλους του 14ου αιώνα εγκαινίασε μία μακρά περίοδο παρακμής του βενετικού ενεχυροδανειστηρίου (*monte*). Οι σχεδόν συνεχείς πόλεμοι στην Ιταλία και εναντίον των Τούρκων στην Ανατολή δεν επέτρεπαν στη δημόσια οικονομία να ανασάνει με αποτέλεσμα τα επιτόκια επί των κρατικών πιστώσεων να κατεβαίνουν προοδευτικά ενώ, επιπλέον, οι πληρωμές στους δικαιούχους να γίνονται ολοένα και σποραδικότερα.

Το 1463 η κυβέρνηση άρχισε να επιβάλλει τη δεκάτη (*decima*), έναν άμεσο κατά τακτά διαστήματα φόρο χωρίς υποχρέωση επιστροφής, που έπληττε κυρίως τα εισοδήματα από ακίνητα τόσο στη Βενετία όσο και στην ενδοχώρα, και την *tansa* που έπληττε άλλου

είδους εισοδήματα (εμπόριο, βιοτεχνίες). Προηγουμένως είχαν θεσπισθεί διάφοροι έκτακτοι άμεσοι φόροι, που επιβάρυναν κυρίως τους πολίτες οι οποίοι δεν υποχρεώνονταν να πληρώνουν δάνεια αλλά από τη δεκαετία του '60 αυτή η πρακτική άρχισε να γίνεται όλο και πιο συνηθισμένη και θεσμοποιημένη. Η κρίση του δανεισμού οδήγησε στην επιδίωξη επιβολής άμεσων φόρων χωρίς επιστροφή, ώστε να αντιμετωπίζονται οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες. Προέκυψε συνεπώς ένα μικτό σύστημα τόσο από υποχρεωτικά δάνεια όσο και από δάνεια χωρίς επιστροφή. Η βάση είσπραξης εξακολουθούσε να παραμένει το *estimo* ή το κτηματολόγιο, που θεωρητικά έπρεπε να ενημερώνεται περιοδικά για να μπορεί να αντικατοπτρίζει τις περιουσιακές μετατροπές. Όσον αφορά τη δεκάτη, ο ίδιος ο φορολογούμενος δήλωνε τα εισοδήματά του και ακολούθως η φορολογική αρχή (οι *Dieci savi alle decime* του Ριάλτου) επαλήθευε το ειλικρινές της δήλωσης. Αντίθετα, το ύψος της *tansa* καθοριζόταν, με μεγάλο περιθώριο εκτίμησης, από μία επιτροπή που λάμβανε υπόψη τα εισοδήματα και τα έξοδα του φορολογουμένου. Το σύστημα θα μπορούσε να λειτουργήσει καλά, εάν τα κτηματολόγια ενημερώνονταν πιο τακτικά: μολονότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις όριζαν ανανέωση κατά δεκαετία, οι *redecime* (όπως ονομάζονταν στη γραφειοκρατική γλώσσα της εποχής) πραγματοποιήθηκαν με τέσσερις ευκαιρίες το 16ο αιώνα, μία μόνο φορά το 17ο, άλλη μία φορά τον επόμενο αιώνα.

Όσον αφορά τους εκκλησιαστικούς παράγοντες, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η φορολογική τους κατάσταση ήταν αμφιλεγόμενη. Αν και ήταν παραδοσιακά προνομιούχο σώμα, η πρώτη εξουσία στη γαληνοτάτη δημοκρατία υφίστατο φορολογικά βάρη τόσο έμμεσα όσο και άμεσα. Η δεκάτη, πράγματι, έπληττε τα εκκλησιαστικά αγαθά και ήταν από τους λίγους φόρους που εισπράττονταν τόσο στην ενδοχώρα όσο και στις θαλάσσιες κτήσεις. Εάν, όμως, η τακτική φορολόγηση των εκκλησιαστικών παραγόντων ήταν ένας εφικτός στόχος, δεν ήταν τόσο εύκολος ο προσδιορισμός του πλούτου τους. Ο ρόλος της ως δύναμης που προστάτευε τη χριστιανοσύνη, νομιμοποιούσε τη Βενετία να ζητά εισφορά από τις εκκλησιαστικές αρχές που ανήκαν στην ευρεία δικαιοδοσία του πάπα. Η στενή όμως συνάφεια μεταξύ ενός μέρους των βενετών ευγενών και των υψηλών εισοδημάτων τα οποία προέρχονταν από τα εκκλησιαστικά αξιώματα που ασκούσαν περιόριζε σε μεγάλο βαθμό την αποτελεσματική ικανότητα της κυβέρνησης. Μόνο δύο εκκλησιαστικές *redecime* καταρτίστηκαν στη διάρκεια της βενετικής ιστορίας, το 1564 και το 1773 και η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι οι κληρικοί φορολογούμενοι επιβαρύνονταν λιγότερο από τους κοσμικούς. Φυσικά αυτή η κατάσταση δημιουργούσε διαμαρτυρίες και εντάσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων των υπηκόων της Βενετίας. Εάν

ο βενετικός κλήρος δεν κατόρθωνε να αποφύγει τα υποχρεωτικά δάνεια και τη δεκάτη, οι εκκλησιαστικές αρχές των κτήσεων αναλάμβαναν σκληρούς αγώνες με τα συμβούλια των πολιτών και τους εκπροσώπους των φορολογουμένων αγροτών για να υπερασπισθούν την προνομιακή θέση τους. Μακροχρόνιες και εξαντλητικές δίκες χαρακτηρίζουν τις φορολογικές σχέσεις κοσμικών και κληρικών: οι πρώτοι υπογραμμίζουν τα μεγάλα βάρη που καλούνται να επωμιστούν, οι δεύτεροι επικαλούμενοι συνήθειες και το καθυστώ τους που τους διέκρινε από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Διενέξεις φορολογικής φύσεως υπήρχαν εξάλλου και μεταξύ των μελών άλλων ομάδων φορολογουμένων: ευγενείς, αστοί, φεουδάρχες, κάτοικοι των πόλεων, χωρικοί, Βενετοί, τεχνίτες, Εβραίοι, έμποροι και άλλοι ήταν οι πρωταγωνιστές των συνεχών διαφορών που έβρισκαν λύσεις συμβιβασμού στις αίθουσες των διοικητικών οργάνων της πρωτεύουσας. Εδώ οι πιέσεις, κοντινές και μακρινές, συμπυκνώνονταν σε ένα πλαίσιο, στο οποίο οι βενετικές αρχές όφειλαν να εκτιμήσουν καλά τις συνέπειες που είχαν οι αποφάσεις τους στις ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων της Γαληνοτάτης.

Η βενετική δημοσιονομική πολιτική είχε ως στόχο τη διακίνηση της μεγαλύτερης δυνατής ποσότητας χρημάτων λαμβάνοντας υπόψη τους οικονομικούς και πολιτικούς περιορισμούς που επέβαλλε το σύστημα. Παρ' όλους αυτούς τους περιορισμούς, όμως, η κυβέρνηση ήταν σε θέση να διαθέτει τεράστια ποσά για να συντηρεί κυρίως ένα στρατιωτικό μηχανισμό που έπρεπε να στηρίζει τις οικονομικές ανάγκες της πρωτεύουσας. Ανάγκες που έως τον 16ο αιώνα μεταφράζονταν στον έλεγχο των οικονομικών ζωνών -τόσο στη βόρεια Ιταλία όσο και στην ανατολική Μεσόγειο- για την προστασία των εμπορικών δρόμων και πλόων.

Τα όργανα της οικονομικής εξουσίας

Οι συρράξεις με άλλες πόλεις και ηγεμονίες, οι συγκρούσεις με πειρατές και με ανταγωνιστές εμπόρους ήταν στην ημερήσια διάταξη. Δεν θα πρέπει συνεπώς να μας εκπλήσσει ότι το σύμβολο του βενετικού επεκτατισμού αντιπροσώπευε μια μεγάλη γαλέρα, το ευκίνητο και ταχύ σκάφος που την κίνησή του εξασφάλιζαν κουπιά και πανιά και που διέθετε πολεμική δύναμη και εμπορική λειτουργικότητα. Μέχρι το 15ο αιώνα οι στρατιωτικές λειτουργίες των σκαφών δεν διακρίνονταν με σαφή τρόπο από τις εμπορικές: ήταν συνηθισμένη η μετατροπή των κωπηλατών και των ναυτών σε πολεμιστές σε περιπτώσεις ανάγκης. Η προστασία των πλόων και των στόλων αποτελούσε συνεπώς κομβικό σημείο του διεθνούς εμπορίου. Στη διάρκεια των μεσαιών δεκαετιών του 14ου αιώνα

η Βενετία κατόρθωσε να διοργανώσει ένα σύστημα προστασίας που βασιζόταν στις νηοπομπές κρατικών γαλερών που νοικιάζονταν σε εμπόρους. Ο μηχανισμός ήταν μάλλον απλός: η πόλη έθετε σε δημοπρασία τη διαχείριση και τη χρήση των σκαφών (των λεγόμενων εμπορικών γαλερών, πιο ισχυρών από τις συνήθειες) που όταν φορτώνονταν και επανδρώνονταν, απέπλεαν κατά ομάδες κάτω από τις διαταγές ενός κυβερνήτη για κάθε νηοπομπή (*muda*). Με αυτό τον τρόπο ξεκινούσε από τη λιμνοθάλασσα ένα δίκτυο σχέσεων που έφταναν έως τα λιμάνια της Ανατολής και της Μαύρης Θάλασσας, τις ακτές της δυτικής Μεσογείου και της Αφρικής, τη Φλάνδρα και την Αγγλία. Το σύστημα διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, οπότε οι αυξανόμενες δυσκολίες της ναυτιλίας και οι πολιτικές αβεβαιότητες οδήγησαν στην εγκατάλειψη αυτής της πρακτικής.

Τα πλεονεκτήματα που προσέφερε το σύστημα των νηοπομπών ήταν σημαντικά. Πριν από όλα ήταν δυνατός ο συνδυασμός εξυπηρέτησης των αμυντικών και εμπορικών αναγκών. Οι νηοπομπές προστατεύονταν πολύ καλά και ήταν σε θέση να αμύνονται κατά των πειρατών αλληλοϋποστηριζόμενες. Δεύτερο, τα σκάφη που ανήκαν στο δημόσιο μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε περίπτωση ανάγκης και για στρατιωτικούς σκοπούς. Τρίτο, οι νηοπομπές επέτρεπαν οικονομία στα έξοδα της αποβάθρας με συνεπαγόμενη μείωση του κόστους διαχείρισης. Επιπλέον, οι έμποροι απέφευγαν τη δέσμευση σημαντικών κεφαλαίων στην κατασκευή γαλερών, επενδύοντας περισσότερο στα μεταφερόμενα εμπορεύματα. Ένα άλλο πλεονέκτημα αποτελούσε το γεγονός ότι οι εμπορικές γαλέρες είχαν ευνοϊκότερους όρους πρόσβασης στις αγορές σε σχέση με τα πλοία των ιδιωτών. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, τέλος, να σημειωθεί ότι τα ίδια προνόμια και ίδιοι όροι ίσχυαν για όλους τους επενδυτές. Όσον αφορά τους επενδυτές εύλογο είναι ότι κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα υπήρχε μία ευρεία κοινωνική συμμετοχή, που προοδευτικά περιορίστηκε τον επόμενο αιώνα. Εάν κατά την περίοδο 1445-52 κάθε επενδυτής κατείχε σχεδόν 2 μερίδια (*carati*) του κεφαλαίου για κάθε γαλέρα, στα τέλη του αιώνα ο μέσος όρος είναι 8, για να μειωθεί κατόπιν σε 12 κατά την περίοδο 1525-29.

Τούτο σημαίνει ότι η επιχείρηση των νηοπομπών ενδιαφέρει όλο και ένα μικρότερο αριθμό Βενετών, ως επακόλουθο και των μεταβολών που σημειώθηκαν στις μεσογειακές αγορές μεταξύ του 15ου και του 16ου αιώνα. Τα μειονεκτήματα του συστήματος των κρατικών νηοπομπών συνίσταντο κυρίως στη δυνατότητα -όχι βεβαίως απίθανη- να κατασχεθούν τα πλοία για να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να καλύψουν στρατιωτικές ανάγκες. Επίσης, μία ενδεχόμενη αργοπορία στον χρόνο των αφίξεων και των αναχωρήσεων αποδιοργάνωνε το συγχρονισμό της ροής των συναλλαγών μεταξύ της Βενετίας

και των διαφόρων αγορών. Εάν, κατόπιν, τα ασφάλιστρα που επιβάλλονταν στα φορτία των νηοπομπών ήταν κατώτερα από εκείνα που εισπράττονταν από τα στρογγυλά πλοία είναι αλήθεια επίσης ότι κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα τα τελευταία αποδεικνύονται πιο συμφέροντα όσον αφορά το κόστος διαχείρισης και τη χωρητικότητα.

Μαζί με τις νηοπομπές το άλλο μεγάλο σύμβολο της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία ήταν το ναυπηγείο (*arsenale*). Οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες που υπαγόρευαν οι υπερπόντιες υποχρεώσεις οδήγησαν στη σύσταση μιας περιοχής που προοριζόταν στην αποκλειστική κατασκευή πλοίων κάτω από κρατικό έλεγχο. Από τον 11ο αιώνα και μετά οι διαστάσεις και οι δραστηριότητες του ναυπηγείου αυξήθηκαν και εδώ συγκεντρώθηκαν οι διάφορες παραγωγικές φάσεις που συνδέονταν με το στόλο, από την επεξεργασία της ξυλείας έως την κατασκευή όπλων και σχοινιών. Το ναυπηγείο ήταν σε θέση να εξασφαλίζει τις ανάγκες της στρατιωτικής μηχανής με αξιοσημείωτη αποτελεσματικότητα τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, αλλά δεν υπήρξε εξίσου αποτελεσματικό, ώστε να μπορεί να αντιμετωπίζει το μεγάλο ολλανδικό και αγγλικό ανταγωνισμό. Η εξειδίκευση στην κατασκευή σκαφών με κουπιά και η ανικανότητα αλλαγής των παραγωγικών πρακτικών, προφανώς εξαιτίας της προσήλωσης σε μια μακράιωνη παράδοση και σε ένα μεγάλης κλίμακος συγκεντρωτικό σύστημα, προκάλεσαν την προοδευτική κρίση των ναυπηγικών κατασκευών, που είχε σαν αποτέλεσμα να αρχίσει από τα τέλη του 16ου αιώνα η αγορά ξένων σκαφών. Κατά το 16ο και το 17ο αιώνα, συνεπώς, το βενετικό σύστημα που βασίζεται στην κρατική παρέμβαση στον τομέα της ναυπηγικής και των θαλάσσιων μεταφορών αντιμετωπίζει προφανείς δυσκολίες.

Θα ήταν όμως λάθος να ταυτισθεί η εξαφάνιση του κρατικού συστήματος των νηοπομπών με την κρίση του βενετικού θαλάσσιου εμπορίου. Στους εμπορικούς σταθμούς της ανατολικής Μεσογείου η παρουσία πλοίων με τη σημαία του αγίου Μάρκου ήταν ακόμη πολύ έντονη και κατά το 17ο αιώνα μολονότι ο χαρακτήρας και η μορφή του βενετικού εμπορίου δεν ήταν οι ίδιοι με εκείνους της χρυσής εποχής. Οι κίνδυνοι και οι δυσκολίες για τους ναυτικούς της Γαληνοτάτης είχαν πολλαπλασιασθεί μεταξύ του 15ου και του 16ου αιώνα: όχι μόνο οι πειρατές και οι κουρσάροι λυμαίνονταν θάλασσες που μέχρι τότε ήταν σχεδόν απρόσβλητες, όπως η βόρεια Αδριατική, αλλά και νέοι και επιθετικοί ανταγωνιστές (οι Γάλλοι, οι Άγγλοι και οι Φλαμανδοί) άρχιζαν να επικρατούν εις βάρος των παραδοσιακών πρωταγωνιστών του ανατολικού εμπορίου. Νέες τακτικές, που ανταποκρίνονταν περισσότερο στις αλλαγές της ζήτησης των χωρών της Ανατολής, και σκάφη πιο κατάλληλα από τα βενετικά πήραν τη θέση που τα τελευ-

ταία κατείχαν στα κυριότερα λιμάνια της Μέσης Ανατολής. Η τεχνολογική υπεροχή της ναυτιλίας της βόρειας Ευρώπης ήταν το αποτέλεσμα μιας μεγαλύτερης διαθεσιμότητας φυσικών πόρων (ξυλεία κυρίως από χώρες της Βαλτικής και της Σκανδιναβίας) όπως και μιας πιο αποτελεσματικής χρησιμοποίησης ανδρών και πολεμικών πλοίων. Έτσι, τα ασφάλιστρα στη βενετική αγορά αυξήθηκαν παράλληλα με την αύξηση των κινδύνων στο διεθνές εμπορικό τομέα. Οι αλλαγές στις σχέσεις εξουσίας, που κατά το Μεσαίωνα είχαν επιτρέψει στους Βενετούς να εξασφαλίσουν πλεονεκτικές θέσεις στο διεθνές εμπόριο, επέφεραν στις αρχές των νεότερων χρόνων την εμπορική παρακμή της γαλινοτάτης δημοκρατίας υπέρ των νέων δυνάμεων της βόρειας Ευρώπης.

Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις διεθνείς αγορές (η ανάδειξη νέων δυνάμεων στη Μεσόγειο, η μεταφορά του οικονομικού κέντρου βάρους από τη νότιο στη βόρειο Μεσόγειο, η αυξανόμενη οθωμανική πίεση στις υπερπόντιες κτήσεις) είχαν δομικές επιπτώσεις σε ολόκληρο το βενετικό οικονομικό σύστημα. Οι διαρκώς αυξανόμενες δυσκολίες προκάλεσαν ένα εύλογο ενδιαφέρον προς τα οικονομικά συμφέροντά της στην ηπειρωτική επικράτεια, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση μιας ειδικής πολιτικής έναντι των οικονομικών και κοινωνικών ομάδων της ενδοχώρας, την προοδευτική αγορά γαιών από Βενετούς, την αύξηση της φορολογικής πίεσης. Η δομή της οικονομικής βάσης του βενετού πατρικίου αλλάζει σε βάθος κατά τον 16ο αιώνα. Οι ευγενείς εγκαταλείπουν την ενδυμασία του εμπόρου για να φορέσουν εκείνη του γαιοκτήμονα, ο οποίος δίνει μεγαλύτερη προσοχή στο έγγειο εισόδημα, στο εμπόριο των γεωργικών προϊόντων, στις σχέσεις με τους ενοικιαστές του. Το φαινόμενο δεν αφορά αποκλειστικά τους βενετούς ευγενείς αλλά ευρείες περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Δεν επρόκειτο αποκλειστικά για μια αλλαγή νοοτροπίας της άρχουσας τάξης, αλλά αποτέλεσε και την απάντηση στην οικονομική συγκυρία, που χαρακτήριζε η δημογραφική ανάπτυξη και η συνεπαγόμενη αύξηση των αγροτικών τιμών. Το 16ο αιώνα η γαιοκτησία εξασφάλιζε ένα σίγουρο εισόδημα, διαφορετικά από τον τρόπο με τον οποίο συνέβαινε με το διεθνές εμπόριο, όπου οι Βενετοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν υψηλές δαπάνες εξαιτίας του ανταγωνισμού των «Βορείων».

Όσον αφορά τις συνέπειες αυτής της αλλαγής στη φορολογική δομή ο πίνακας παρουσιάζει την εξέλιξη των εσόδων των κρατικών ισολογισμών στη μεγάλη διάρκεια του χρόνου.

Πίνακας 1

Έσοδα της βενετικής δημοκρατίας, 1490-1780. Αξία σε τρέχοντα δουκάτα. Δείκτης 1550:100

	1490	%	1550	%	1609	%	1670	%	1710	%	1750	%	1780	%
Βενετία														
Δασμοί	312000	27,1	520000	32,4	13070000	51,3	1495000	37,4	2026000	34,0	1513000	27,4	17450000	28,9
εισφορές	140000	12,1	50000	3,1	1270000	5,0	449000	11,2	587000	9,9	573000	10,4	521000	8,6
ποικίλα	60000	5,2	15000	0,9	86000	3,4	103000	2,6	130000	2,2	556000	10,1	477000	7,9
Σύνολο	512000	44,4	585000	36,4	1548000	60,7	2047000	51,2	2743000	46,1	2642000	47,8	3009000	45,5
Ενδοχώρα														
Δασμοί	363000	31,5	620000	38,6	870000	34,1	1523000	38,1	1764000	29,6	1767000	31,9	1953000	32,4
εισφορές	64000	5,6	145000	9,0	132000	5,2	223000	5,6	6660000	11,1	505000	9,1	576000	9,5
ποικίλα	14000	1,2	6000	0,4			27000	0,7	1000	0,0	224000	4,0	226000	3,7
Σύνολο	441000	38,2	771000	48,0	10020000	39,3	1773000	44,3	2425000	40,7	2496000	45,1	2755000	45,7
Ανατολή														
Σύνολο	11553000	100	1606000	100	2550000	100	4000000	100	5952000	100	5531000	100	6035000	100
Δείκτης (ονομαστικός)	72		100		159		249		371		344		392	
Δείκτης (σιτηρά)	142		100		...85		...180		...195		...180		...155	
Δείκτης (άργυρος)	86		100		131		151		...192		...163		178	

Πηγή: L. Pezzolo, *Una finanza d'ancien régime. La Repubblica veneta tra XV e XVIII secolo*, Νεάπολη 2006, σ. 47.

Πριν επιχειρήσουμε την ανάλυση των στοιχείων θα πρέπει να εξετάσουμε τα όρια. Τα ποσά αναφέρονται στα χρήματα που πράγματι έφτασαν στη Βενετία και στα φορολογικά ταμεία (όπως στην περίπτωση της Ανατολής), πράγμα που σημαίνει ότι τα ποσά που πλήρωσαν οι φορολογούμενοι ήταν μεγαλύτερα από αυτά που έφταναν στις αρχές, καθότι θα πρέπει να υπολογισθούν οι διάφορες δαπάνες της είσπραξης (τα κέρδη των φοροεισπρακτόρων, οι παρακρατήσεις των διαφόρων αξιωματούχων, τόσο τοπικών όσο και κρατικών). Μπορούμε να εκτιμήσουμε μία απώλεια ύψους 5-10% των εσόδων κατά την πορεία από τον φορολογούμενο μέχρι τα θησαυροφυλάκια της Βενετίας. Εξάλλου οι τελικοί προϋπολογισμοί αποκρύπτουν ένα σημαντικό ποσοστό επιβαρύνσεων που

έπλητταν κυρίως τους αγροτικούς πληθυσμούς με τη μορφή των αγγαρειών. Οι αρχές πράγματι απαιτούσαν διάφορες προσωπικές παροχές εργασίας, που μπορούσαν να μετατραπούν σε χρηματική καταβολή, για την κατασκευή οχυρώσεων, τη συντήρηση των δρόμων, την εκσκαφή αναχωμάτων, την παροχή αγαθών και υπηρεσιών (άμαξες, ζώα, εργατικά χέρια, περιπολίες, ξυλεία, τρόφιμα) για τον στρατιωτικό μηχανισμό, για το ναύσταθμο (κοπή και μεταφορά ξυλείας) και για το στόλο (κωπηλάτες). Υποχρεώσεις που επιβάρυναν τόσο τους υπηκόους της ηπειρωτικής επικράτειας όσο και εκείνους των κτήσεων. Αντίθετα, έχουμε την εντύπωση ότι οι αγγαρείες που έπλητταν τους τελευταίους ήταν κατά πολύ βαρύτερες σε σχέση με εκείνες της ηπειρωτικής επικράτειας. Σε μερικές αποικίες, πράγματι, ένα τμήμα -λίγο ή πολύ σημαντικό- των κρατικών φορολογικών απαιτήσεων συνίσταντο από προσωπικές υποχρεώσεις σε είδος (αγαθά και εργασία) παρά σε χρηματική καταβολή φόρου.

Μετά από αυτές τις παρατηρήσεις, ας κοιτάξουμε τον πίνακα. Πριν από όλα διαπιστώνουμε μία μάλλον σαφή αύξηση μεταξύ του 16ου και του 17ου αιώνα, τόσο σε ονομαστικούς όσο και σε πραγματικούς αριθμούς. Πρόκειται για ένα είδος φυσικού «πλεονάσματος» που οφείλεται τόσο στον πληθωρισμό (όπως δείχνουν τα έγγραφα των αρχών του 16ου αιώνα) όσο και στη διεύρυνση της παρακράτησης του φόρου. Δεύτερο, επιβεβαιώνεται ο ρόλος της Βενετίας ως κύριου κέντρου είσπραξης εμμέσων φόρων. Τα στοιχεία του τέλους του 15ου αιώνα παρουσιάζουν μία κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την πολεμική κρίση, με ένα συνεπαγόμενο σημαντικό ποσοστό άμεσων φόρων. Εντούτοις ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα ο πίνακας αποκτά πάλι μία κανονικότητα με κλίση του βάρους των εισφορών στη Βενετία, ενώ στην ηπειρωτική επικράτεια αυξάνουν μετά την επιβολή του τακτικού επιδόματος του 1529.

Το 1530 λήγει μία ιδιαίτερα λεπτή φάση της βενετικής ιστορίας στην Ιταλία: η *Signoria* κατορθώνει να επανακτήσει τις θέσεις που φαινόταν να έχει χάσει για πάντα κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ανιαντέλλο, ενώ συγχρόνως εφαρμόστηκαν ορισμένα μέσα φορολογικής πολιτικής που ήταν από μία άποψη καινοτόμα. Η είσπραξη του τακτικού επιδόματος δημιούργησε μία περίοδο οξείας αντιπαλότητας μεταξύ των στρωμάτων φορολογουμένων στην ηπειρωτική επικράτεια, ανοίγοντας το δρόμο για μία άμεση παρέμβαση των βενετικών αρχών. Στο δημοσιονομικό τομέα αναπτύχθηκε ένα σύστημα δανεισμού που εγκατέλειπε -όχι εντούτοις οριστικά- τον απαρχαιωμένο υποχρεωτικό δανεισμό για να εκμεταλλευθεί αντίθετα την ελεύθερη κεφαλαιαγορά.

Το 1528 η κυβέρνηση προσέφερε τη δυνατότητα της εθελουσίας κατάθεσης στο νομισματοκοπείο πολυτίμων μετάλλων και μετρητών με το υψηλό επιτόκιο (pro' σύμφωνα με τους όρους της εποχής) του 16%. Στη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου του 1537-40 η προσφυγή σε τεχνάσματα αυτού του είδους διαδόθηκε, με επιτόκια που αυξήθηκαν από 6,5% έως 8% για τα εξοφλητέα κεφάλαια και 14% για τα ισόβια εισοδήματα, των οποίων η πληρωμή έληγε με το θάνατο του δικαιούχου. Οι καταθέσεις στο νομισματοκοπείο γνώρισαν μεγάλη επιτυχία και αποτέλεσαν το κύριο εργαλείο για τη δανειοδότηση της γαληνότατης δημοκρατίας μέχρι την πτώση της. Περισσότερα από 1.800.000 δουκάτα έλαβε ως δάνειο την περίοδο του πολέμου και άλλα 5.500.000 στον μετέπειτα πόλεμο της Κύπρου. Ήταν αναπόφευκτη η αύξηση του δημοσίου χρέους εξαιτίας των πολεμικών υποχρεώσεων: στο τέλος του πολέμου το χρέος είχε ξεπεράσει το ποσό των 700.000 δουκάτων, περισσότερο από το ένα τρίτο των δημοσίων εσόδων. Ένα σημαντικό βάρος που μολονότι δεν ήταν αφόρητο οδήγησε σε μία μεγάλη επιχείρηση απόσβεσης του χρέους, που απέδωσε τα δανεισθέντα κεφάλαια σε επτά μόλις έτη. Ακολουθώντας το σχήμα που πρότεινε ο πατρίκιος Ιωάννης Φραγκίσκος Priuli, η κυβέρνηση διατήρησε την είσπραξη ορισμένων άμεσων και έκτακτων φόρων που είχαν επιβληθεί στους Βενετούς και στους υπηκόους των κτήσεων, πούλησε δημόσια αγαθά και προχώρησε στην ταχεία «απελευθέρωση» του δανείου. Το 1595 προέβη στην απόδοση των ενεργών δανείων μέσω των ενεχυροδανειστηρίων, που επιβάρυναν ακόμη το δημόσιο προϋπολογισμό. Το δημόσιο αγόρασε τους τίτλους στην τιμή της αγοράς, επωφελούμενο των πολύ χαμηλών τιμών. Και σε αυτή την περίπτωση η επιχείρηση πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρόνο, με αποτέλεσμα στις αρχές του νέου αιώνα η βενετική δημοκρατία να είναι ένα από τα λίγα κράτη της Ευρώπης που δεν επιβαρυνόταν με δημόσιο χρέος.

Η απόδοση των κεφαλαίων είχε διάφορες επιπτώσεις οικονομικού και δημοσιονομικού χαρακτήρα. Αναμφίβολα η επιχείρηση προσέδωσε μεγάλο κύρος στην κυβέρνηση και απέδειξε ότι ήταν αξιόπιστος δανειολήπτης, αντίθετα με ότι συνέβαινε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο τη φήμη της. Δεύτερο, οι πιστωτές του δημοσίου, που διέθεταν κεφάλαια, δεν είχαν πλέον πολλές επιλογές επένδυσης. Η αγορά γαιών στην επικράτεια και ο δανεισμός στην ιδιωτική αγορά αποτελούσαν τους κυριότερους επενδυτικούς τομείς στους οποίους συνέρρεαν τα χρήματα των Βενετών. Δεν δέχτηκαν όμως όλοι ευνοϊκά τα δανειζόμενα κεφάλαια. Πολλοί Βενετοί και κυρίως τα εκκλησιαστικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης εμπιστεύονταν τίτλους που τους θεωρούσαν ως επενδύσεις χωρίς κινδύνους που εξασφάλιζε ικανοποιητικό

Οικονομία και δημοσιονομικό σύστημα (1204-1797)

εισόδημα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων με τη Ρώμη μετά τις εντάσεις που δημιουργήθηκαν από το *Interdetto* η Βενετία δέχτηκε την έκδοση ενός δανείου 600.000 δουκάτων με επιτόκιο 4%, ακριβώς για να ανταποκριθεί στα αιτήματα του κλήρου. Τρίτο, η απόσβεση του χρέους απελευθέρωσε ένα σημαντικό ποσό χρημάτων, που μέχρι τότε προοριζόταν για την πληρωμή των επιτοκίων. Περίπου μισό εκατομμύριο δουκάτα κάθε χρόνο έμπαιναν κατά μέρος σε ένα αποθεματικό (το λεγόμενο *deposito grande*), όπως συνηθιζόταν και στην περίπτωση -μάλλον ασυνήθιστη- που ο ισολογισμός παρουσίαζε πλεόνασμα. Έτσι, το 1609 η Βενετία είχε ήδη συγκεντρώσει περισσότερα από 9.000.000 δουκάτα, αποδεικνύοντας την εξαιρετική δημοσιονομική αξιοπιστία της μεταξύ του 16ου και 17ου αιώνα.

Ο 17ος αιώνας άρχισε με ρόδινες προοπτικές που με την πάροδο όμως του χρόνου μοιραία άρχισαν να διαψεύδονται. Η δημόσια οικονομία κατέρρευσε από τη δεύτερη δεκαετία με τον πόλεμο της Γκραντίσκα (1615-17) που πυροδότησε μια δραματική αύξηση της πίεσης στους φορολογούμενους της γαλιηνότατης δημοκρατίας, όπως μπορεί κανείς να αντιληφθεί από τον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας 2
Φόροι και αναγκαστικά δάνεια που πλήρωσε
το νοσοκομείο της *santa Maria των battuti του Τρεβίζο*. Πραγματικός δείκτης.

1600-09	100
1610-20	137
1620-30	154
1630-40	203
1640-50	218
1650-60	246
1660-70	412
1670-80	919
1680-90	989
1690-1700	775

Πηγή: F. Pastro, *Le terre dell'Ospedale di Santa Maria dei Battuti. Società e contadini nelle campagne trevigiane del Seicento*, Τρεβίζο 2003, σ. 146. Η δεκαετία 1600-1609 έχει υπολογισθεί με βάση το μέσο όρο των ετών 1599-1607. Ο πραγματικός δείκτης αντιπροσωπεύει το αποπληθωρισμένο ονομαστικό ποσό με βάση την τιμή των σιτηρών στην αγορά του Τρεβίζου.

Στα μέσα του αιώνα το ύψος των δημοσίων φόρων είχε διπλασιαστεί και περαιτέρω επαχθείς αυξήσεις σημειώθηκαν τα ακόλουθα χρόνια που κύριο χαρακτηριστικό τους υπήρξε ο μακροχρόνιος και δαπανηρός πόλεμος της Κρήτης και οι δύο συγκρούσεις για το Μοριά.

Κατά το 17ο αιώνα πραγματοποιήθηκαν ορισμένες φορολογικές καινοτομίες, ιδιαίτερα όσον αφορά τους άμεσους φόρους. Το 1617 η Σύγκλητος αποφάσισε την έκτακτη φορολόγηση των βενετικών γαιών (*campatico*). Οι γαιοκτησίες των βενετών θα υποκειντο σε μία παρακράτηση φόρου, περιορισμένη, με βάση την ποιότητα των γαιών. Η υιοθέτηση του *campatico* σε περίοδο πολέμου δεν φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, διότι αποτελούσε ένα από εκείνα τα δημοσιονομικά έκτακτα μέτρα που ήταν τυπικά στις περιόδους έκτακτης ανάγκης. Θα πρέπει εντούτοις να υπογραμμισθεί η απόφαση της κυβέρνησης, καθώς το *campatico*, όπως και άλλοι φόροι οι οποίοι επιβάλλονταν *durante bello*, με τον καιρό απέκτησαν μόνιμο χαρακτήρα. Πράγματι, εάν μέχρι το 1645, δηλαδή μέχρι την έκρηξη του πολέμου της Κρήτης, το *campatico* είχε επιβληθεί μόνο σποραδικά, στο δεύτερο μισό του αιώνα εισπραττόταν σχεδόν τακτικά. Όχι μόνο: εάν ο εν λόγω φόρος στην αρχή είχε επιβληθεί μόνο στους Βενετούς, ακολούθως κατέστη ένα τακτικό στοιχείο της φορολογικής επιβάρυνσης των υπηκόων της ενδοχώρας. Αναλογικά, και τα τέλη άλεσης, που φαινομενικά φαίνεται να σχετίζονται με την φορολογία κατανάλωσης των σιτηρών, εισπράττονταν ως προσωπικός φόρος, πλήττοντας όλους τους υπηκόους με εξαίρεση τα παιδιά. Όσον αφορά την έμμεση φορολογία, η κυβέρνηση απέδωσε μεγάλη προσοχή στην εσωτερική κατανάλωση. Επειδή το 17ο αιώνα η Βενετία συναντούσε αυξανόμενες δυσκολίες στο διεθνές εμπόριο, θα ήταν επικίνδυνο να πληγούν οι λιμενικές συναλλαγές, που παλαιότερα ήταν η μεγαλύτερη πηγή φόρων για το δημόσιο προϋπολογισμό. Αποτέλεσμα ήταν να θεωρείται αναγκαία η αύξηση της πίεσης στους φόρους κατανάλωσης. Είδη όπως το ελαιόλαδο, το κρασί και τα σιτηρά υπέστησαν δραστικές δασμολογικές ανατιμήσεις που συνέβαλαν από τη μία πλευρά στην επιδείνωση της κατάστασης των καταναλωτών στις πόλεις, αλλά από την άλλη εξασφάλισαν τεράστια έσοδα στα βενετικά ταμεία.

Μαζί με τα φορολογικά κίνητρα η κυβέρνηση κατέφυγε και στο δανεισμό. Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα οι καταθέσεις στο νομισματοκοπείο συνέχισαν να προσελκύουν σημαντικά κεφάλαια, τόσο από τους βενετούς επενδυτές όσο, ειδικότερα από τους ξένους και τους Γενουάτες. Διαθέτοντας τεράστια ποσά ρευστού χρήματος που προέρχονταν από την αποδέσμευση των επενδύσεων στην Ισπανία, οι Γενουάτες έστρεψαν την

προσοχή τους στους δημόσιους δανεισμούς, που φαίνονταν πιο σίγουροι, του παπικού κράτους και της βενετικής δημοκρατίας. Από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα πολλοί Γενουάτες έστρεψαν την προσοχή τους στα βενετικά ισόβια δάνεια που είχαν απόδοση μεταξύ του 10% και 14%. Επιπλέον, η Σύγκλητος αποφάσισε διάφορες μορφές χρηματοδότησης που συνδέονταν με το δημόσιο χρέος: λαχεία, υποχρεωτικούς δανεισμούς, και έκδοση τίτλων που συνδέονταν άμεσα με την απόδοση ειδικών φορολογικών εσόδων (καταθέσεις εκτός νομισματοκοπείου).

Το τέλος του πολέμου της Κρήτης συνετέλεσε στη σημαντική ανακούφιση του δημόσιου χρέους, με αποτέλεσμα όλες οι σειρές των εξοφλητέων τίτλων να ενοποιηθούν σε ένα μόνο ταμείο παρακαταθηκών με επιτόκιο 3%. Οι επόμενοι πόλεμοι του Μοριά προκάλεσαν σοβαρά προβλήματα στο δημόσιο βενετικό χρέος. Επειδή δεν ήταν δυνατό να συλλεχθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα στις παρακαταθήκες του νομισματοκοπείου τα χρήματα που χρειαζόταν ο στόλος, ζητήθηκε η παρεμβολή των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και των επαγγελματικών συντεχνιών. Εάν από τα πρώτα ζητήθηκε να συμβάλουν με σημαντικά ποσά δανείζοντας το δημόσιο, οι δεύτερες θα έπρεπε να παρέμβουν ως οικονομικοί διαμεσολαβητές, αναλαμβάνοντας σε πρώτο πρόσωπο να συλλέξουν ιδιωτικά δάνεια και να τα εκχωρήσουν ακολούθως στο δημόσιο.

Όσον αφορά τα φορολογικά μέτρα, από μία άποψη οι δυναμικές που προέκυψαν στη διάρκεια του 17ου αιώνα παγιώθηκαν τον επόμενο αιώνα. Μετά την κρίσιμη κατάσταση που δημιούργησε ο δεύτερος πόλεμος του Μοριά, οι βενετικοί προϋπολογισμοί χαρακτηρίζονται από μία παρατεταμένη περίοδο σταθερότητας ως προς τη σχέση φορολογικών επιβαρύνσεων και δασμών: οι πρώτες αντιπροσώπευαν το ένα πέμπτο περίπου των συνολικών εσόδων, ενώ οι δεύτεροι κυμαίνονταν γύρω στο 60%, όπως δείχνει ο πίνακας 3.

Πράγματι οι προϋπολογισμοί του 18ου αιώνα δεν παρουσιάζουν σημαντικές δι-αρθρωτικές αλλαγές. Η αύξηση των ποσών φαίνεται να οφείλεται σε ένα είδος φυσικού πλεονάσματος που προκαλείται από την τάση ενίσχυσης του πληθωρισμού. Ο τελευταίος αιώνας της γαληνότατης δημοκρατίας αντικατοπτρίζει μία σταθερότητα που μετατρέπεται εύκολα σε αδράνεια. Θα πρέπει να αναρωτηθούμε, εάν αυτοί οι αριθμοί δεν αντανακλούν ένα είδος ορίου πέραν του οποίου το βενετικό φορολογικό σύστημα δεν μπορούσε πλέον να προχωρήσει. Όριο οικονομικού χαρακτήρα, από τη μία πλευρά και πολιτικού από την άλλη.

Πίνακας 3
Έσοδα της βενετικής δημοκρατίας 1736-1780

Έτη	Βενετία	%	Ενδοχώρα	%	Ανατολή	%	Σύνολο	δασμοί (Βεν+Ενδ.)	%	φόροι (Βεν+Ενδ.)	%	άλλα (Βεν+Ενδ.)	%
1736	3336777	62,5	1688127	31,6	316153	5,9	5341057	3144442	58,9	1033156	19,3	847272	15,9
1740	3372998	63,1	1653411	30,9	316744	5,9	5343153	3157940	59,1	938527	17,6	892292	16,7
1745	3151890	59,7	1789160	33,9	341670	6,5	52882720	3141198	59,5	10220515	9,3	779333	14,8
1750	3436841	61,2	1727313	30,7	455824	8,1	5619978	3279940	58,4	1087638	19,4	796570	14,2
1755	3400495	60,0	1802342	31,8	463738	8,2	5666575	3410615	60,2	1129325	19,9	662890	11,7
1760	3384299	60,9	1792802	32,3	381523	6,9	5558624	3487110	62,7	1101940	19,8	588045	10,6
1765	3590489	60,08	1797946	30,4	520147	8,8	5908582	3575548	60,5	1052300	17,8	760585	12,9
1770	4119049	62,5	1944617	29,5	525360	8,0	6589026	3405928	51,7	1014531	15,4	1643203	24,9
1775	3800781	61,08	1818650	29,6	533408	8,7	6152839	3699923	60,1	1182335	19,2	737002	12,0
1780	3741273	61,5	1803600	19,7	537392	8,8	6082265	3698491	60,8	1041827	17,1	804942	13,2

Πηγή: *Bilanci generali della Repubblica di Venezia*, τ. 3, Βενετία 1903, τ. 4, Πάντοβα 1972.

Παρατηρήσεις σχετικά με το φορολογικό σύστημα της γαληνοτάτης δημοκρατίας

Θα ήταν λάθος να κρίνουμε πολύ αυστηρά το βενετικό δημοσιονομικό σύστημα. Αντανακλά -και δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά- τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα ενός πολιτικοοικονομικού συστήματος και των περιπετειών του. Για ένα μεγάλο διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε το φορολογικό σύστημα είχε διαρθρωθεί με βάση την τριπλή ιδιότητα και προέλευση ενός κράτους-πόλης, με πρωτεύουσα τη Βενετία, που επεκτεινόταν επίσης στην ενδοχώρα. Εδώ οι αστικές άρχουσες τάξεις, που παραδοσιακά κατείχαν θεσμικά και οικονομικά προνόμια στην ύπαιθρο, κατόρθωσαν μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα να υπερασπίσουν και να προστατέψουν τα εργαλεία ελέγχου εκτός των τειχών της πόλης, επωφελούμενες και από τη διάχυτη αδιαφορία των βενετών πατρικίων προς το *dominio*. Με την κρίση του πολέμου του Καμπρέ άρχισε μία σημαντική διαδικασία εξισορρόπησης των θεσμικών και φορολογικών σχέσεων μεταξύ της πόλης και των περιαστικών περιοχών. Ένα μέρος των υποχρεώσεων που επιβάρυναν τους αγρότες

(άμεσοι φόροι, αγγαρείες) το ανέλαβαν οι κάτοικοι της πόλης μετά από μία αποφασιστική παρέμβαση των βενετικών αρχών. Τη στιγμή που τα δημόσια ταμεία είχαν όλο και μεγαλύτερες ανάγκες πόρων, που άρχιζαν να σπανίζουν στον παραδοσιακό τομέα του διεθνούς εμπορίου, η κυβέρνηση ανταποκρινόταν όλο και περισσότερο στα αιτήματα που απήυθηναν οι τάξεις των αρχόντων της υπαίθρου. Δικηγόροι, νοτάριοι και «αστοί» της υπαίθρου κατόρθωσαν να ενταχθούν στους πελατειακούς μηχανισμούς που συνέδεαν τους βενετούς πατρικίους με την επικράτεια της ενδοχώρας (*terra*) φέρνοντας σε δύσκολη θέση τους ευγενείς της πόλης.

Η διαρθρωτική αλλαγή που σημειώθηκε μεταξύ του 16ου και του 17ου αιώνα, με τις μεγάλες εμπορικές δυσκολίες στην Ανατολή, τη συνεπαγόμενη παρακμή της παραδοσιακής βενετικής εριουργίας, τις μαζικές αγορές γαιών στην ενδοχώρα από Βενετούς, προκάλεσε επίσης φορολογικούς και δημοσιονομικούς αντίκτυπους. Τουλάχιστον μέχρι το 15ο αιώνα ένα μεγάλο ποσοστό του βενετικού φορολογικού προϊόντος προερχόταν σε τελευταία ανάλυση από τις ξένες αγορές και από τους τελικούς πελάτες τους. Το ανθηρό διεθνές εμπόριο είχε επιτρέψει τη μεταφορά των δημοσιονομικών βαρών, μέσω των δασμών επί των διερχομένων προϊόντων, στους αγοραστές ολόκληρης της Ευρώπης. Αναλογικά, τα επιτόκια για την αντιμετώπιση του δημόσιου χρέους είχαν εν μέρει μετατεθεί στους εμπορικούς δασμούς και στα έσοδα από την ενδοχώρα. Με την αντιστροφή της εμπορικής και πολιτικής συγκυρίας, το δημοσιονομικό σύστημα έπρεπε όλο και περισσότερο να στηρίζεται στους «εθνικούς πόρους». Αυτό δεν σημαίνει ότι το διεθνές εμπόριο έπαψε να αποτελεί πηγή εισοδήματος, ωστόσο αναμφίβολα το φορολογικό σύστημα στράφηκε ιδιαίτερα στις δραστηριότητες και στις καταναλώσεις των υπηκόων. Η γαληνοτάτη δημοκρατία στη δύση της έχει ένα φορολογικό σύστημα που παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με το μεσαιωνικό παρελθόν. Το βάρος των άμεσων φόρων αυξήθηκε με την επιβολή νέων και, ίσως, πιο καθοριστικών μορφών φορολογικών παρακρατήσεων: μαζί με τις δεκάτες οι Βενετοί έπρεπε τώρα να καταβάλλουν το *campatico* που έπληττε την έγγειο ιδιοκτησία με βάση την ποιότητα των γαιών και επιπλέον διέθεταν μικρότερα φορολογικά προνόμια στην ενδοχώρα. Όσον αφορά τους υπηκόους της ηπειρωτικής επικράτειας, αντίθετα, διαπιστώνουμε μία τάση σύγκλισης όχι μόνο από την άποψη των ισότιμων σχέσεων μεταξύ των τοπικών σωμάτων αλλά και σε σχέση με τις συγκεκριμένη κατάσταση του κάθε φορολογούμενου ανάλογα με την κοινωνική του υπόσταση. Όσο είναι δυνατό να καταλάβου-

με, οι φόροι στη βενετική δημοκρατία, τουλάχιστον τον τελευταίο αιώνα της ύπαρξής της, δεν ήταν ιδιαίτερα βαρείς. Τα ποσοστά παρακράτησης, τουλάχιστον όσον αφορά την έγγειο ιδιοκτησία, δεν φαίνονται ιδιαίτερα υψηλά και, κυρίως, η φορολογία δεν κατόρθωνε να παρακολουθήσει την πορεία της οικονομικής συγκυρίας. Παρόλα αυτά, το πιο σοβαρό πρόβλημα του βενετικού φορολογικού συστήματος ήταν οι έντονες ανισότητες που προέκυπταν στην κοινωνική κατανομή του. Όσοι κατείχαν τους μοχλούς του συστήματος είτε σε κεντρικό είτε σε περιφερειακό επίπεδο κατόρθωναν να μεταθέτουν, λίγο ή πολύ νόμιμα, ένα μέρος των φορολογικών επιβαρύνσεων στο υπόλοιπο τμήμα του πληθυσμού. Εξάλλου, οι δημοσιονομικές δυσκολίες οφείλονταν κατά κύριο λόγο στις αντιφάσεις του πολιτικοοικονομικού συστήματος της βενετικής δημοκρατίας του 18ου αιώνα, που επιβράδυνε ή ακόμη και εμπόδιζε την ανάπτυξη των πιο δυναμικών στρωμάτων, ακολουθώντας μια πολιτική που απέβλεπε περισσότερο στη συντήρηση παρά στην αλλαγή. Δεν ήταν δυνατό, από την άλλη πλευρά, να γίνει διαφορετικά: για ποιό λόγο οι βενετοί πατρίκιοι, παραδοσιακοί κάτοχοι της πολιτικής εξουσίας, θα έπρεπε να ανταποκριθούν στα αιτήματα αλλαγής, διακινδυνεύοντας την ίδια τους τη θέση;

1. Βενετία, Πινακοθήκη Querini Stampalia, Το *banco giro* (τράπεζα) στο Ριάλτο
(Giustina Renier-Michiel, *Origine delle feste veneziane*, πίν. 6).

Luciano Pezzolo

2. Ευγενής τραπεζίτης

(*Mercanti e vita economica nella Repubblica Veneta, secoli XIII-XVIII*, επιμ. G. Borelli, τ. 2, Βερόνα 1985, σ. 433).